

RELIGIOZNOST I ZAŠTITA OKOLIŠA U SUVREMENOJ EUROPI.

USPOREDBA MEĐU ZEMLJAMA NA TEMELJU
EUROPSKOG ISTRAŽIVANJA VRIJEDNOSTI
(1999., 2008. I 2017.)

<https://www.doi.org/10.17234/9789533791906.08>

SAŽETAK

Religija i ekologija predstavljaju dvije ključne teme kojima se bavio akademik Ivan Čižić tijekom svoje sociološke karijere. Cilj je ovog rada doprinijeti raspravama o religioznosti i environmentalizmu te njihovoj povezanosti u zemljama suvremene Europe na temelju rezultata Europskog istraživanja vrijednosti (*European Values Study*). Prvi dio rada bavi se religioznošću u europskim zemljama te promjenama religioznosti kroz vrijeme analizom tri vala istraživanja (1999., 2008. i 2017.) i to kroz tri dimenzije: religijska samoidentifikacija, pohađanje religijskih obreda i vjera u Boga. Uz to, rad provjerava sociodemografska obilježja i političke orijentacije kao prediktore religioznosti u ove tri točke mjerenja. Drugi dio rada bavi se stavovima o zaštiti okoliša kroz dvije čestice povezane sa spremnošću na odricanje od ekonomskog rasta i osobnih prihoda te također provjerava potencijalne prediktore. Treći dio rada provjerava povezanost religioznosti kao mogućeg prediktora environmentalizma u europskim zemljama, koje se dodatno uspoređuje razlikovanjem na razvijene i poslijekomunističke zemlje kako bi se provjerila tzv. „teorija prosperiteta“. Rezultati analize pokazuju da religioznost opada u svim

¹ Dr. sc. Krunoslav Nikodem, red. prof., Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Dr. sc. Tijana Trako Poljak, izv. prof., Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

uključenim dimenzijama u zemljama razvijene Europe, dok u zemljama poslijekomunističke Europe taj proces teče sporije ili postoje suprotni trendovi jačanja. Prediktori religioznosti nisu iznenađujući, ali se neki mijenjaju i jačaju (desna politička orijentacija) ili slabe kroz vrijeme, odnosno nisu konzistentni (manja naselja, stupanj obrazovanja). Proekološki stavovi prevladavaju u svim zemljama Europe, no izraženiji su u ekonomski razvijenim, s time da postoje neke individualne razlike u obje skupine koje ukazuju na potrebu dodatnih objašnjenja uz „teoriju prosperiteta“. Konačno, prediktorski sklop za environmentalizam također ne iznenađuje (politički lijevo orijentirani, više obrazovanje, viši prihodi, urbani), dok se religioznost pokazala kao važan prediktor environmentalizma samo u nekoliko zemalja i to ne jednoznačno (Španjolska i Slovenija gdje su zaštitili okoliša skloniji nereligiozniji, a u Češkoj religiozniji).

Ključne riječi: religioznost, environmentalizam, teorija prosperiteta, Europa, Hrvatska

Uvod

Jedna od ključnih karakteristika sociološke teorije kada je riječ o religiji jest pretpostavka o povezanosti modernizacijskih procesa (prvenstveno strukturalne i funkcionalne diferencijacije) s procesima sekularizacije, odnosno opadanja društvene (pa i individualne) važnosti religije (Wilson, 1966; Berger, 1967). „Sekularizacija se kao društveno stanje iskazuje u (a) opadanju važnosti religije za obavljanje ne-religijskih uloga i institucija države i ekonomije; (b) opadanju društvenog ugleda religijskih uloga i institucija; (c) opadanju opsega unutar kojeg ljudi sudjeluju u religijskim obredima, iskazuju religijska vjerovanja i djeluju u drugim područjima svog života vođeni takvim vjerovanjima“ (Bruce, 2002:3). Sekularizacijske teorije znatno su obilježile posljednjih šezdesetak godina sociološke teorije religije te stekle brojne zastupnike i kritičare. Kritičari, poput primjerice Jeffreya K. Haddena, isticali su da je sekularizacija više doktrina nego teorija, da je ideja sekularizacije u sociologiji postala sakralizirana te da je ta priča o nužnoj povezanosti procesa modernizacije i sekularizacije proizvod društvenog i kulturnog konteksta Europe sredinom 19. stoljeća, s dominacijom evolucijskog modela modernizacije i sukoba između religije i liberalne kulture (Hadden, 1987: 588-602). Nakon brojnih kritika pojedini zastupnici teorije sekularizacije napuštaju svoja teorijska polazišta (Berger, 2002), a mnogi od njih ih revidiraju u skladu s razvojem suvremenog društva (Martin, 2005; Inglehart, 1997; Inglehart, Norris, 2007). No, usprkos navedenome, u suvremenoj sociologiji religije uglavnom prevladava stajalište, temeljeno i na rezultatima novijih empirijskih istraživanja, da teorija sekularizacije ostaje osnovni okvir razumijevanja uloge religije u suvremenom društvu, iako je religija i dalje važan društveni čimbenik pa onda i nužno vezana uz druge društvene čimbeni-

ke kao što su dob, spol, prihodi, obrazovanje i sl. (Stolz, 2020). Rezultati dosadašnjih analiza, kako za Hrvatsku, tako i za većinu zemalja u Europi, uglavnom pokazuju da su religioznosti skloniji oni starije životne dobi, žene, oni s nižim stupnjem obrazovanja i oni iz manjih naselja (Nikodem, Zrinščak 2019; Nikodem, Zrinščak 2023).

Još jedan zanimljiv proces koji se povezuje s modernizacijskim tendencijama je porast environmentalizma. Iako se o zaštiti i očuvanju prirode govorilo i prije, od 60-ih godina 20. st. dolazi do jačanja svijesti o postojanju globalne ekološke krize kao prvenstveno uzrokovane naglim i ekspanzivnim ekonomskim i tehnološkim razvojem društava nakon industrijskih revolucija. U to vrijeme se, stoga, različiti akteri, od političara, preko znanstvenika i stručnjaka, do civilnog društva i šire javnosti, na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj pa i međunarodnoj razini, sve češće uključuju u rasprave o nastalim ekološkim problemima, te usuglašavaju oko činjenice da se uzroci kao i rješenja trebaju tražiti u socijalnoj i ekonomskoj dimenziji, a ne isključivo ekološkoj i tragaju za mogućim rješenjima u sklopu postojeće razvojne paradigme, ali i promišljaju o njezinoj radikalnijoj modifikaciji ili slomu. Tako 60-e i 70-e godine 20. st. svjedoče počecima suvremenih ekoloških pokreta, temeljnim radovima iz područja environmentalizma (Hay, 2002: 26-28), kao i međunarodnim konferencijama o okolišu (Chabason, 2022). Sve je navedeno utjecalo na porast svijesti o ekološkoj krizi, kao i poticaj povećanju proekoloških stavova na razini država i među građanima, odnosno rastu environmentalizma u SAD-u, Europi, ali i drugim zemljama svijeta.

Najranija empirijska istraživanja o ekološkim stavovima počinju također 60-ih i 70-ih godina te se nastavljaju sve do danas (Li et al, 2019; Dunlap, 2017: x, u: Telešiené i Gross, 2017). Jedna skupina tih istraživanja ispituje korelaciju proekoloških stavova i socio-demografskih obilježja. U tim istraživanjima, spol je najdosljedniji prediktor, pri čemu su žene najčešće sklonije proekološkim stavovima (Dunlap i sur., 2000). Dob je nešto nedosljedniji prediktor, iako „unatoč proturječnim trendovima u istraživanjima još uvijek postoji uvjerenje da su mlađe generacije zabrinutije zbog ekoloških problema“ (Tankha, 2017). Obrazovanje i prihodi uglavnom su pozitivan prediktor proekoloških stavova i ponašanja (Tankha, 2017). Religioznost je također nedosljedan prediktor. Kako navode Arbukle i Konisky, „neka istraživanja su, na primjer, pronašla da mjere vjerske predanosti kao što su odlazak u crkvu i učestalost molitve ne moraju biti povezane s proekološkim stavovima (Konisky, Milyo i Richardson, 2008), dok su drugi otkrili da su religiozniji pojedinci skloniji izražavanju veće zabrinutosti za okoliš (Eckberg i Blocker, 1996; Kanagy i Willits, 1993.; Kanagy i Nelsen, 1995)“ (u: Arbukle i Konisky, 2015). Dunlap, također, dajući pregled povezanosti socio-demografskih obilježja i proekoloških stavova u SAD-u, pokazuje da su prediktori u istraživanjima iz 70-ih i 80-ih godina uglavnom uključivali dob (mlađi), obrazovanost (obrazovaniji), političku orijentaciju (liberalna) te mjesto življenja (urbano), a da je u recentnijim istraživanjima snažan prediktor spol (žene) te da se politička orijentacija pokazala kao sve jači prediktor kroz vrijeme i to ne samo u SAD-u (Dunlap, 2017: x, u: Telešiené i Gross, 2017).

Druga skupina navedenih istraživanja su, kako ističe Dunlap, i prva komparativna istraživanja od 90-ih godina naovamo koja se temelje na velikim bazama podataka kako bi se utvrdile kros-kulturne razlike u ekološkim stavovima (Dunlap, 2017:xxi, u: Telešiené i Gross, 2017). Ona su između ostaloga potaknula i usporedbe između zemalja na temelju tzv. „teorije prosperiteta“ gdje se provjerava povezanost između proekoloških stavova i ekonomskog razvoja određene zemlje (Dunlap, 2017:xxi, u: Telešiené i Gross, 2017) neposredno usporedbom s njenim BDP-om ili posredno, primjerice, korelacijom s materijalnim/poslijematerijalnim vrijednostima koristeći npr. Inglehartov (1997) mjerni instrument. Međutim, kako dalje ističe Dunlap, rezultati su još uvijek nedosljedni te se čini da ekonomski razvoj i poslijematerijalne vrijednosti mogu, posebice u razvijenim zemljama, objasniti proekološke stavove samo do određene razine, no javljaju se i suprotni rezultati koji ukazuju na to da postoje i neke druge varijable osim prihoda na nacionalnoj i individualnoj razini koji utječu na proekološke stavove (npr. „globalizacijska hipoteza“ o postojanju svijesti o ekološkoj krizi), kao i da postoje razlike u načinu na koji se ekološki stavovi ispituju (zabrinutost za ekološke opasnosti ili spremnost na odricanje od dijela prihoda za zaštitu okoliša) (Dunlap, 2017:xxi-xxii, u: Telešiené i Gross, 2017). U ovom smo se istraživanju stoga oslonili na rezultate iz EVS-a koji dopuštaju kros-kulturnu usporedbu europskih zemalja međusobno i kroz vrijeme, te smo razdvojili zemlje na razvijene i poslijekomunističke kako bismo provjerili tezu o ekonomskom razvoju i poslijematerijalizmu kao čimbenicima izraženijih proekoloških stavova.

Konačno, povezanost religije i ekologije ima složenu povijest, što se nužno preslikava i na vezu između religioznosti i ekoloških stavova. Jedan od ključnih tekstova sa samih početaka razvoja environmentalizma ostaje onaj Lynna Whitea koji u tzv. abrahamskim religijama, odnosno prije svega kršćanstvu, pronalazi „povijesne korijene ekološke krize“ (1987). Ta ideja vuče svoje korijene iz teze o izvornoj antropocentričnosti kršćanstva koje potječe iz promatranja živog svijeta kao postavljenoga na hijerarhijskoj ljestvici na čijem se vrhu, kao kod primjerice Akvinskog (u: Armstrong i Botzler, 2003), nalazi Bog, *Ens Perfectissimum*, a ispod njega ljudi pa životinja i biljke. Dio autora pak upozorava da antropocentričnost ili zauzimanje za čovjeka kao jedinog mogućeg moralnog subjekta u kršćanstvu ne mora nužno podrazumijevati manjak odgovornosti prema prirodi i njenoj zaštiti (Kopnina et al., 2018). Nešto slabija verzija antropocentrizma u kršćanstvu može se tako prema Cifriću (2009) pronaći u tzv. drugoj knjizi postanka u kojoj „Jahve, Bog, uzme čovjeka i postavi ga u edenski vrt da ga obrađuje i čuva“ (Biblija, Post., 2: 15), čime se podrazumijeva ne samo gospodarenje, već i odgovornost prema prirodi i živom svijetu. Međutim, koje kod tumačenje prihvatili, vidljivo je da se s jačanjem environmentalizma u drugoj polovici 20. st. i religije sve više uključuju u razvoj tzv. „ekološke teologije“ kojoj je cilj pridonijeti sverastućem pitanju zaštite prirode i okoliša pri čemu ostaje otvoreno pitanje je li to moguće u okviru postojeće antropocentričke paradigme ili je potrebno prihvaćanje ekocentrističke perspektive, te u kojoj je mjeri ona

pak sukladna s temeljnim teološkim (teo ili antropocentričnim) principima kršćanske i drugih religija.

S obzirom na ovu raspravu kao i sve snažnije sekularizacijske trendove u europskim zemljama, cilj je rada utvrditi stanje religioznosti u suvremenoj Europi kroz analizu zemalja uključenih u posljednja tri vala Europskog istraživanja vrijednosti (*European Values Study – EVS*) i njihovih stavova o zaštiti okoliša u posljednjem valu EVS-a te istražiti je li religioznost prediktor environmentalizma u suvremenoj Europi.

2. METODOLOGIJA

2.1. Uzorak

U ovom radu koristimo rezultate trećeg, četvrtog i petog vala istraživanja u sklopu međunarodnog istraživačkog projekta Europsko istraživanje vrijednosti (*European Values Study – EVS*) (EVS Longitudinal Data File 1981-2008; European Values Study 2017: Integrated Dataset). Istraživanja su provedena u uključenim europskim zemljama (Tablica 1) na reprezentativnim uzorcima punoljetnih građana, a podaci su naknadno ponderirani prema dobi i obrazovanju. Za Hrvatsku istraživanje u 1999./2000. godini provedeno je od 5. do 29. travnja 1999. godine na troetapnom uzorku punoljetnoga stanovništva (N = 1003), unutar kojeg je probabilistički proveden izbor na trima razinama. Prva se etapa odnosila na izbor naselja metodom kumulativnih veličina, druga na terensko uzorkovanje stambenih jedinica *random walk* metodom. U trećoj se etapi birao jedan od ukućana metodom posljednjega rođendana (Rimac, 2000, str. 185-186). Istraživanje za 2008./2009. godinu također je provedeno na troetapnom uzorku punoljetnoga stanovništva (N = 1498), unutar kojeg je probabilistički proveden izbor na navedenim trima razinama. Nakon provedbe istraživanja podaci su utežani u tri faze – po dizajnu uzorka, u kojem su množitelji izračunani na temelju proračuna nejednakih šansi izbora u uzorak; utežavanjem neodaziva na anketu, kojim je uklonjena disproporcija broja anketa na pojedinim lokacijama te poststratifikacijskim kalibriranjem prema podacima iz okvira uzorkovanja prema spolu, dobi i obrazovanju (Rimac, Zorec i Ogresta, 2010, str. 53). Istraživanje za 2017./2018. godinu provedeno je od 1. studenog 2017. godine do 1. veljače 2018. godine na reprezentativnom uzorku punoljetnih građana Hrvatske (N = 1477), konstruiranom kao i u prethodnim istraživanjima.

Odabrane europske zemlje podijeljene su u dvije skupine. Prvu skupinu čine europske zemlje visokog stupnja razvoja, kako ekonomskog i političkog tako i razvoja u širem društvenom smislu. Drugu skupinu čine europske zemlje koje su u drugoj polovici 20. stoljeća imale socijalistički sustav i koje, ne samo zbog tog razloga i bez obzira na međusobne različitosti, usporedno sa zemljama iz prve skupine zaostaju u razvoju.

Tablica 1. Zemlje uključene u analizu.

	1999.	2008.	2017.
Razvijene zemlje	Austrija	Austrija	Austrija
	Belgija	Belgija	Nema
	Danska	Danska	Danska
	Finska	Finska	Finska
	Francuska	Francuska	Francuska
	Italija	Italija	Italija
	Nema	Norveška	Norveška
	Španjolska	Španjolska	Španjolska
	Nema	Švicarska	Švicarska
	Nizozemska	Nizozemska	Nizozemska
	Njemačka	Njemačka	Njemačka
	Švedska	Švedska	Švedska
	Velika Britanija	Velika Britanija	Velika Britanija
Poslijekomunističke zemlje	Nema	Bosna i Hercegovina	Bosna i Hercegovina
	Bugarska	Bugarska	Bugarska
	Nema	Crna Gora	Crna Gora
	Češka	Češka	Češka
	Hrvatska	Hrvatska	Hrvatska
	Mađarska	Mađarska	Mađarska
	Poljska	Poljska	Poljska
	Rumunjska	Rumunjska	Rumunjska
	Sjeverna Makedonija	Sjeverna Makedonija	Sjeverna Makedonija
	Slovačka	Slovačka	Slovačka
	Slovenija	Slovenija	Slovenija
Nema	Srbija	Srbija	

2.2. Mjerni instrumenti

Za analizu religioznosti u širem smislu koristimo tri mjerna instrumenta: prvi koji mjeri religijsku samoidentifikaciju², drugi koji mjeri pohađanje religijskih obreda³ i tre-

2 „Neovisno o tome idete li u crkvu ili ne, što biste rekli jeste li...” uz ponuđenu skalu od tri stupnja gdje je 1=religiozna osoba, 2=nereligiozna osoba i 3=uvjereni ateist. Skala je za potrebe analize rekodirana obrnuto od ponuđene u anketnom upitniku.

3 „Izuzevši vjenčanja, pogrebe i krštenja, koliko često pohađate religijske obrede u zadnje vrijeme?” Pridružena skala je od sedam stupnjeva gdje je 1=više nego jednom tjedno, 2=jednom tjedno, 3=jednom mjesечно, 4=samo za pojedine blagdane, 5=jednom godišnje, 6=vrlo rijetko i 7=nikada, praktički nikada. Skala je za potrebe analize rekodirana na pet stupnjeva tako da je 1=nikada, praktički nikada, 2=rijetko (5 i 6), 3=povremeno (4), 4=mjesечно i 5=tjedno (1 i 2).

ći koji mjeri vjerovanje u Boga.⁴ U analizi stava o zaštiti okoliša koristimo dva mjerna instrumenta: prvi, u kojemu se sučeljavaju dvije tvrdnje o prednosti zaštite okoliša nad ekonomskim rastom i obrnuto, i drugi, koji predstavlja stav o izdvajanju dijela prihoda za zaštitu okoliša.⁵

Za sociodemografske karakteristike koristimo dobnu strukturu, spol, stupanj obrazovanja ispitanika, stupanj obrazovanja majke i oca ispitanika, veličinu naselja/grada i mjesečne prihode kućanstva, za 2017. godinu. U 2008. godini umjesto pitanja o stupnju obrazovanja majke i oca postavljeno je pitanje o stupnju obrazovanja roditelja, a u 1999. godini to pitanje nije bilo postavljeno. Političke orijentacije za sve tri točke mjerenja bile su mjerene standardiziranim pitanjem „U političkim ‘stvarima’ ljudi govore o ‘ljevicima’ i ‘desnicama’”. Gdje biste se Vi s Vašim uvjerenjem smjestili na ovoj skali?“ uz skalu od 10 stupnjeva, gdje je 1 = „lijevo“, a 10 = „desno“.

2.3. Ciljevi i hipoteze

Cilj je rada utvrditi religioznost u zemljama Europe obuhvaćenima EVS-om kao i promjene u religioznosti s obzirom na tri istraživačka vala (1999., 2008. i 2017.) te prediktore religioznosti s obzirom na uključena socio-demografska obilježja i orijentacije. Nadalje, radom se ciljaju utvrditi stavovi o zaštiti okoliša na temelju podataka iz petog istraživačkog vala (2017.) kao i prediktori tih stavova, s posebnim naglaskom na provjeru religioznosti kao potencijalnog prediktora proekoloških stavova.

Hipoteze su postavljene na temelju početnog teorijskog uvoda rada vezano za procese sekularizacije i porasta environmentalizma u suvremenoj Europi te povezanosti sa socio-demografskim obilježjima i političkim orijentacijama ispitanika, te glase kako slijedi:

H1. Pretpostavljamo da je u promatranom razdoblju došlo do smanjivanja religioznosti u zemljama suvremene Europe, te da će to smanjivanje biti izraženije u prvoj skupini (razvijenih) zemalja.

H2. S obzirom na sociodemografske karakteristike i političke orijentacije pretpostavljamo da će religioznosti biti sklonije osobe starije životne dobi, žene, oni iz manjih naselja, osobe s nižim stupnjem obrazovanja, osobe s nižim prihodima i oni koji su bliži desnoj političkoj orijentaciji.

H3. Pretpostavljamo da će u većini zemalja suvremene Europe biti izraženi pozitivni stavovi o zaštiti okoliša, s time da će oni biti izraženiji u prvoj skupini (razvijenih) zemalja.

4 „Vjerujete li u ... Boga“. Skala od dva stupnja gdje je 1=da, a 2=ne. Skala je za potrebe analize rekodirana obrnuto od ponuđene u anketnom upitniku.

5 „Odrekao/la bih se dijela prihoda kad bih znao/la da će on biti utrošen u zaštitu okoliša“ – uz pridruženu skalu od pet stupnjeva (1=slažem se u potpunosti, 5=uopće se ne slažem), koja je rekodirana u obrnutom smjeru za potrebe analize (1=uopće se ne slažem, 5=slažem se u potpunosti).

H4. Pretpostavljamo da će zaštititi okoliša statistički značajno biti sklonije žene, osobe mlađe životne dobi, oni s višim stupnjem obrazovanja, oni s višim mjesečnim prihodima, te osobe koje su manje religiozne.

2.4. Obrada podataka

Osim usporedbe rezultata na deskriptivnoj razini u radu koristimo i multiplu regresijsku analizu, te korelacijsku analizu (bivarijatna korelacija, Pearsonov koeficijent). Za konstrukciju indeksa korištena je naredba „compute“. Podaci su obrađeni u programu *IBM SPSS Statistics 29.0.*

3. REZULTATI

3.1. Religijska slika suvremene Europe

U ovom dijelu rada dajemo kratki prikaz religijske slike suvremene Europe. Prikaz se sastoji od tri dimenzije religioznosti, a to su religijska samoidentifikacija, institucionalna religijska praksa i vjerovanje u Boga.

Rezultati prikazani u tablici 2. donose postotke ispitanika, u pojedinim zemljama i u dvije označene skupine, koji se smatraju religioznim osobama.

Tablica 2. Postotak ispitanika u odabranim europskim zemljama koji se smatraju religioznim osobama.

%	1999.	2008.	2017.	Razlika u %
<i>Razvijene zemlje</i>	61,7	52,7	48,6	-13
Austrija	75,0	60,9	57,9	-17
Belgija	65,1	59,6	n.p.	-5
Danska	70,7	68,6	53,8	-17
Finska	61,6	49,9	49,1	-13
Francuska	44,4	41,2	40,5	-3
Italija	83,2	82,5	74,0	-9
Nizozemska	61,1	59,0	42,2	-19
Norveška	45,0*	46,1	37,3	-8
Njemačka	52,2	46,1	52,2	-
Španjolska	56,3	52,4	47,4	-9
Švedska	37,1	29,2	26,7	-10
Švicarska	n.p.	57,6	47,2	-11
Velika Britanija	37,3	43,3	36,9	-
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	65,5	70,8	69,4	+3

Bosna i Hercegovina	n.p.	93,6	82,8	-11
Bugarska	46,7	55,0	61,8	+15
Crna Gora	n.p.	79,0	83,8	+5
Češka	40,4	30,0	32,4	-8
Hrvatska	79,9	77,8	78,0	-2
Mađarska	57,6	53,9	53,2	-5
Poljska	91,8	83,7	83,0	-9
Rumunjska	80,9	79,4	82,6	+2
Sjeverna Makedonija	n.p.	79,0	77,3	-2
Slovačka	76,7	73,6	68,8	-8
Slovenija	64,6	66,8	66,3	+1
Srbija	n.p.	84,9	75,2	-10

Izvori: EVS 1999., 2008., 2017.

Na razini skupina vidljivo je da se religioznost (u užem smislu) u razdoblju od 1999. do 2017. godine smanjuje u prvoj skupini (za 13%), dok je u drugoj skupini došlo do blagog povećanja religioznosti (za 3%). Najmanje religioznih osoba u prvoj skupini je u Švedskoj (oko 27%), Velikoj Britaniji i Norveškoj (oko 37%), a najviše ih je u Italiji (74%), Austriji (oko 58%) i Danskoj (oko 54%). Usprkos tome upravo je u Austriji i Danskoj, uz Nizozemsku, u navedenom razdoblju došlo do najvećeg pada. Usporedba rezultata u ove tri točke mjerenja za zemlje prve skupine pokazuje da je u gotovo svim zemljama, osim u Njemačkoj i u Velikoj Britaniji, došlo do smanjenja broja ispitanika koji se smatraju religioznim osobama.

U drugoj skupini, koju čine europske poslijekomunističke zemlje, dinamika promjena u smislu religijske samoidentifikacije ipak je ponešto drugačija, a međusobne razlike izražajnije. Naime, rezultati pokazuju da je u navedenom razdoblju došlo do smanjenja broja ispitanika koji se smatraju religioznim osobama u osam od ukupno dvanaest odabranih poslijekomunističkih zemalja. To se posebno odnosi na Bosnu i Hercegovinu (11%) i Srbiju (10%), te na Poljsku (9%) i Češku i Slovačku (8%). U tri zemlje došlo je do blagog povećanja u tom smislu, u Crnoj Gori (5%), Rumunjskoj (2%) i Sloveniji (1%), a u Bugarskoj do znatnog povećanja onih koji se smatraju religioznim osobama (15%). U Hrvatskoj je pitanje religijske samoidentifikacije relativno stabilno, uz manji pad od 2% religioznih.

Sljedeća dimenzija religioznosti čije rezultate kratko prikazujemo je institucionalna religijska praksa, u ovom slučaju riječ je o učestalosti odlazaka na misu. Radi jednostavnijeg prikaza u tablici 3. dajemo samo postotke onih koji tjedno pohađaju religijske obrede. Usporedba rezultata u navedenom razdoblju jasno pokazuje, uz određene iznimke, trend smanjivanja tjednog pohađanja religijskih obreda koji se posebno izražen u tradicionalnim katoličkim zemljama u obje skupine. Tako je prvoj skupini najveće smanjenje institucionalne religijske prakse u Italiji (13%), Austriji (10%) i Španjolskoj (8%), a u drugoj skupini to je u Slovačkoj (14%), Poljskoj (12%) i u Hrvatskoj (9%).

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Tablica 3. Postotak ispitanika u odabranim europskim zemljama koji tjedno pohađaju religijske obrede.

%	1999.	2008.	2017.	Razlika u %
<i>Razvijene zemlje</i>	17,7	11,4	10,0	-8
Austrija	22,7	16,5	13,1	-10
Belgija	17,3	10,8	n.p.	-6
Danska	2,7	2,6	2,5	-
Finska	5,3	4,2	4,6	-
Francuska	7,5	6,2	7,9	-
Italija	40,1	32,9	26,7	-13
Nizozemska	13,9	15,2	13,5	-
Norveška	5,1*	5,7	5,6	+1
Njemačka	13,6	8,7	8,6	-5
Španjolska	25,3	17,2	16,7	-8
Švedska	3,8	4,5	5,3	+1
Švicarska	n.p.	10,0	8,1	-2
Velika Britanija	14,2	12,3	11,2	-3
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	23,9	19,3	20,1	-4
Bosna i Hercegovina	n.p.	31,1	29,0	-2
Bugarska	8,9	5,6	8,7	-
Crna Gora	n.p.	6,3	15,9	+10
Češka	6,8	8,0	6,5	-
Hrvatska	31,4	24,3	21,7	-9
Mađarska	10,4	9,0	10,2	-
Poljska	58,7	51,7	47,1	-12
Rumunjska	24,6	27,5	30,2	+5
Sjeverna Makedonija	n.p.	12,8	24,7	+12
Slovačka	40,5	34,2	26,5	-14
Slovenija	16,9	17,0	15,2	-2
Srbija	n.p.	7,2	7,9	+1

Izvori: EVS 1999., 2008., 2017.

Na razini skupina u prvoj skupini u navedenom razdoblju tjedni odlasci na misu smanjeni su za 10%, a u drugoj skupini za 4%. U drugoj skupini u pojedinim zemljama primjetno je povećanje tjednih odlazaka na misu. To se prije svega odnosi na Sjevernu Makedoniju i Crnu Goru, a djelomice i na Rumunjsku.

Treća dimenzija religioznosti je vjerovanje u Boga, gdje smo u tablici 4., opet zbog jednostavnijeg prikaza, uzeli u obzir samo postotke onih koji vjeruju u Boga. Usporedba rezultata na skupnoj razini u sve tri točke mjerenja pokazuje različite trendove. Naime, u prvoj skupini (razvijene zemlje) došlo je do smanjenja vjerovanja u Boga za 15%, a u drugoj skupini (poslijekomunističke zemlje) došlo je do povećanja za 6%.

Tablica 4. Postotak ispitanika u odabranim europskim zemljama koji vjeruju u Boga.

%	1999.	2008.	2017.	Razlika u %
<i>Razvijene zemlje</i>	69,7	59,0	55,3	-15
Austrija	82,7	72,2	67,8	-15
Belgija	65,9	60,3	n.p.	-6
Danska	62,1	58,5	50,4	-12
Finska	73,8	56,3	53,5	-20
Francuska	56,1	49,8	50,3	-6
Italija	87,9	84,3	76,2	-12
Nizozemska	58,0	54,8	41,1	-17
Norveška	58,4*	54,3	45,5	-12
Njemačka	61,9	57,9	58,2	-4
Španjolska	81,1	72,5	64,2	-17
Švedska	46,6	34,6	34,4	-13
Švicarska	n.p.	68,1	65,3	-3
Velika Britanija	60,6	57,7	47,8	-12
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	68,7	76,3	75,0	+6
Bosna i Hercegovina	n.p.	93,4	93,4	-
Bugarska	57,9	67,1	68,9	+11
Crna Gora	n.p.	84,2	92,8	+9
Češka	33,1	29,1	31,0	-2
Hrvatska	91,4	85,8	81,3	-10
Mađarska	64,9	67,4	65,1	-
Poljska	96,2	94,5	90,4	-6
Rumunjska	91,6	94,6	94,5	+3
Sjeverna Makedonija	n.p.	87,3	89,7	+3
Slovačka	75,9	73,9	67,1	-9
Slovenija	62,1	62,3	58,2	-4
Srbija	n.p.	84,5	79,8	-5

Izvori: EVS 1999., 2008., 2017.

U svim odabranim zemljama u prvoj skupini smanjilo se vjerovanje u Boga u navedenom razdoblju, a posebno u Finskoj (20%), te Nizozemskoj i Španjolskoj (17%). U drugoj skupini vjerovanje u Boga se smanjilo najviše u Hrvatskoj (10%) i Slovačkoj (9%), a značajno se povećalo u Bugarskoj (11%) i Crnoj Gori (9%).

3.2. Zaštita okoliša ili ekonomski rast?

U ovom dijelu kratko prikazujemo rezultate petog vala EVS-a, provedenog 2017. i 2018. godine, za dvije čestice koje obuhvaćaju temu zaštite okoliša. U prvoj imamo dvije tvrdnje koje zaštitu okoliša sučeljavaju gospodarskom rastu i otvaranju novih rad-

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

nih mjesta. Na skupnoj razini rezultati pokazuju da nešto više od 60% ispitanike prve skupine podržava zaštitu okoliša u tom smislu, dok je takvih u drugoj skupini nešto manje od 50%. Nadalje, u prvoj skupini oko 27% ispitanika daje prioritet ekonomskom rastu i novim radnim mjestima, a u drugoj skupini tome prioritet daje oko 39%.

Tablica 5. U raspravama o okolišu i gospodarskom razvoju ove dvije izjave su česte. Koju od njih podržavate? 1 – Zaštita okoliša treba imati prioritet, čak i kada usporava gospodarski rast i uzrokuje gubitak radnih mjesta. 2 – Gospodarski rast i otvaranje radnih mjesta trebaju biti prioritet, čak i kada štete okolišu.

%	Podržava zaštitu okoliša	Podržava gospodarski rast	Ne zna
<i>Razvijene zemlje</i>	61,4	26,6	5,5
Austrija	53,5	27,5	7,8
Belgija	n.p.	n.p.	n.p.
Danska	65,4	23,8	1,0
Finska	61,2	23,4	5,8
Francuska	50,5	33,1	8,3
Italija	59,8	29,9	6,7
Nizozemska	50,0	29,5	8,8
Norveška	67,1	29,8	1,8
Njemačka	59,2	23,2	12,9
Španjolska	57,5	30,6	8,3
Švedska	85,4	10,9	1,7
Švicarska	70,9	22,2	2,6
Velika Britanija	57,3	36,6	3,1
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	48,8	39,1	7,7
Bosna i Hercegovina	36,7	59,5	2,4
Bugarska	47,3	33,7	13,5
Crna Gora	59,1	31,6	5,1
Češka	51,5	33,3	9,9
Hrvatska	52,8	37,4	6,4
Mađarska	62,2	29,1	5,9
Poljska	39,2	48,5	8,6
Rumunjska	43,0	43,9	9,3
Sjeverna Makedonija	46,4	37,7	8,6
Slovačka	60,0	29,7	4,7
Slovenija	60,2	27,9	6,2
Srbija	35,1	49,5	11,2

Izvor: EVS 2017.

No i unutar pojedine skupine postoje jasne razlike između pojedinih zemalja. Tako je u prvoj skupini najviše onih koji prioritet daju zaštiti okoliša u Švedskoj (85,4%)

i u Švicarskoj (70,9%), a najmanje ih je u Francuskoj i u Nizozemskoj (oko 50%). Najviše onih koji pak podržavaju ekonomski rast i otvaranje novih radnih mjesta naspram zaštite okoliša je u Velikoj Britaniji (36,6%), Francuskoj (33,1%) i u Španjolskoj (30,6%). U drugoj skupini, gdje je podržavanje zaštite okoliša manje izraženo, najviše ispitanika koji podržavaju prvenstvo zaštite okoliša u navedenom smislu je u Mađarskoj (62,2%) i u Sloveniji i Slovačkoj (oko 60%). Onih koji podržavaju ekonomski rast ispred zaštite okoliša najviše je u Bosni i Hercegovini (59,5%), Srbiji (49,5%) i u Poljskoj (48,5%).

Druga čestica koja tematski obuhvaća zaštitu okoliša je tvrdnja o odricanju dijela prihoda ukoliko bi se taj prihod utrošio za zaštitu okoliša. Na skupnoj razini dobiveni su vrlo slični rezultati za obje promatrane skupine. U obje skupine oko 50% ispitanika slaže se s navedenom tvrdnjom, a u prvoj skupini nešto je više onih koji se s time ne slažu.

Tablica 6. „Odrekao/la bih se dijela prihoda kad bih znao/la da će on biti utrošen u zaštitu okoliša“.

%	Ne slaže se	Ne zna	Slaže se
<i>Razvijene zemlje</i>	24,9	22,5	50,7
Austrija	34,8	18,2	45,8
Belgija	n.p.	n.p.	n.p.
Danska	14,4	25,8	58,7
Finska	28,5	29,2	39,3
Francuska	30,7	18,1	50,3
Italija	24,2	24,1	47,8
Nizozemska	36,8	26,4	33,8
Norveška	30,9	16,4	52,1
Njemačka	25,7	17,3	54,2
Španjolska	32,8	19,5	43,6
Švedska	9,4	18,1	71,4
Švicarska	20,2	23,9	54,4
Velika Britanija	20,3	25,8	53,5
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	21,8	24,2	49,6
Bosna i Hercegovina	11,8	17,2	68,9
Bugarska	21,9	30,9	38,4
Crna Gora	8,4	35,0	54,0
Češka	31,2	27,3	35,0
Hrvatska	13,8	19,9	63,8
Mađarska	32,2	25,5	40,2
Poljska	31,5	21,9	42,9
Rumunjska	18,9	19,0	52,6
Sjeverna Makedonija	11,2	15,0	71,1

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Slovačka	37,7	31,6	27,7
Slovenija	15,5	20,4	61,4
Srbija	19,7	27,8	48,8

Izvor: EVS 2017.

U prvoj skupini najviše ispitanika koji se slaže s ovom tvrdnji ima u Švedskoj (71,4%) i u Danskoj (58,7%), a najviše onih koji se s time ne slažu je u Nizozemskoj (36,8%) i u Austriji (34,8%). U drugoj skupini najviše onih koji se slažu s navedenom tvrdnjom je u Sjevernoj Makedoniji (71,1%), Bosni i Hercegovini (68,9%) i u Hrvatskoj (63,8%), a onih suprotnog stajališta najviše je u Slovačkoj (37,7%), Mađarskoj (32,2%), te Poljskoj i Češkoj (oko 31%).

3.3. Prediktori religioznosti u suvremenoj Europi

U nastavku analiziramo religioznost, konstruiranu kao indeks od tri prethodno korištene čestice, s obzirom na osnovna sociodemografska obilježja ispitanika i njihove političke orijentacije u tri točke mjerenja. Rezultati višestruke regresijske analize na skupnoj razini pokazuju da odabrani prediktorski sklop tumači oko 10% kriterijske varijable u prvoj skupini, odnosno oko 11% u drugoj skupini. Prediktivnost odabranog prediktorskog sklopa u blagom je porastu u obje promatrane skupine, iako je taj porast pravilniji u drugoj skupini. Prema točkama mjerenja u 1999. godini u prvoj skupini važni zasebni prediktori religioznosti bili su dob (stariji skloniji religioznosti), spol (žene) i veličina mjesta stanovanja (manja naselja), a u drugoj skupini spol (žene) i veličina mjesta stanovanja (manja naselja). U sljedeće dvije točke mjerenja kao važni prediktori u prvoj skupini javljaju se i političke orijentacije (oni desno orijentirani skloniji religioznosti) i stupanj obrazovanja (ispitanici s nižim stupnjem obrazovanja skloniji religioznosti, također i oni čija majka ima niži stupanj obrazovanja). Slični rezultati dobiveni su i za drugu skupinu gdje se također u sljedeće dvije točke mjerenja kao važni zasebni prediktori javljaju političke orijentacije i stupanj obrazovanja, iako ovdje stupanj obrazovanja majke i oca ispitanika. U drugoj skupini kao važan zasebni prediktor religioznosti u 2008. godini javljaju se i prihodi (oni s nižim prihodima skloniji religioznosti).

Na razini pojedinih zemalja rezultati pokazuju da odabrani prediktorski sklop najbolje tumači religioznost u Španjolskoj (oko 31%), Poljskoj i Sloveniji (oko 23%), te u Finskoj i u Hrvatskoj (oko 20%). Izuzev Finske, to su uglavnom zemlje s tradicionalno katoličkom većinom. Slaba protumačenost je uglavnom u tradicionalno pravoslavnim zemljama, kao što su Srbija, Crna Gora i Bugarska (između 7% i 8%), te u izrazito sekulariziranim zemljama kao što su Češka i Švedska (oko 5%). Rezultati nadalje pokazuju da je dobivena važnost zasebnih prediktora uglavnom u skladu s rezultatima prethodnih analiza. Važno je istaknuti i da se u većini zemalja nakon 1999. godine, dakle od 2008. i dalje, javlja desna politička orijentacija kao važan prediktor religioznosti. Ta

povezanost više je istaknuta u prvoj skupini, dakle među razvijenim zemljama Europe, gdje se od trinaest odabranih zemalja ne javlja samo u tri zemlje (Danska, Švedska i Velika Britanija). U drugoj skupini, sastavljenoj od dvanaest odabranih poslije komunističkih zemalja, povezanost desne političke orijentacije i religioznosti nakon 1999. godine javlja se u šest zemalja.

Tablica 7. Osnovna sociodemografska obilježja i političke orijentacije kao korelati religioznosti u odabranim europskim zemljama.

R ²	1999.	2008.	2017.	Važni prediktori
Razvijene zemlje	0,073	0,111	0,101	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja, desno, niže obrazovanje majke)-niže obrazovanje ispitanika 1999. (stariji, žene, manja naselja)
Austrija	0,117	0,131	0,140	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja, desno) 1999. (stariji, manja naselja)
Belgija	0,072	0,124	n.p.	2017. n.p. 2008. (stariji, žene, desno) 1999. (stariji, žene)
Danska	0,108	0,130	0,089	2017. (stariji, žene, niže obrazovanje oca) 2008. (stariji, žene, desno, manja naselja, niže obrazovanje roditelja) 1999. (stariji, žene, manja naselja)
Finska	0,127	0,142	0,195	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja, desno) 1999. (stariji, žene)
Francuska	0,044	0,161	0,089	2017. (žene, desno, niže obrazovanje ispitanika i oca) 2008. (stariji, žene, desno) 1999. (stariji)
Italija	0,084	0,088	0,119	2017. (stariji, žene, manja naselja, desno) 2008. (žene, manja naselja, desno, niži prihodi, niže obrazovanje roditelja) 1999. (stariji, žene, manja naselja, niže obrazovanje ispitanika)
Nizozemska	0,089	0,143	-	2008. (stariji, desno, manja naselja, niži prihodi, niže obrazovanje roditelja) 1999. (stariji, manja naselja)
Norveška	n.p.	0,104	0,106	2017. (stariji, žene, manja naselja, desno) 2008. (stariji, žene)

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Njemačka	0,113	0,136	0,082	2017. (žene, desno, niže obrazovanje majke) 2008. (stariji, žene, desno, manja naselja, viši prihodi) 1999. (stariji, žene, niže obrazovanje ispitanika)
Španjolska	0,225	0,273	0,308	2017./2008. (stariji, žene, desno, niže obrazovanje ispitanika) 1999. (stariji, žene, niže obrazovanje ispitanika)
Švedska	0,096	0,060	0,046	2017./2008./1999. (stariji, žene)
Švicarska	n.p.	0,125	0,082	2017. (stariji, desno, manja naselja, niže obrazovanje majke) 2008. (stariji, žene, desno, niže obrazovanje ispitanika i roditelja)
Velika Britanija	0,078	0,081	-	2008. (stariji, žene) 1999. (stariji, žene, viši prihodi)
Poslijekomunističke zemlje	0,057	0,088	0,112	2017./2008. (žene, manja naselja, desno, niže obrazovanje majke i oca)- niži prihodi 1999. (žene, manja naselja)
Bosna i Hercegovina	n.p.	0,082	0,100	2017. (desno, niži prihodi) 2008. (desno, manja naselja, niže obrazovanje roditelja)
Bugarska	0,033	0,053	0,073	2017. (žene, manja naselja) 2008./1999. (žene)
Crna Gora	n.p.	0,090	0,076	2017. (desno) 2008. (desno, niže obrazovanje ispitanika i roditelja)
Češka	0,061	0,086	0,052	2017. (stariji, manja naselja) 2008. (stariji, žene, niži prihodi, niže obrazovanje roditelja) 1999. (stariji, žene, niži prihodi)
Hrvatska	0,058	0,176	0,201	2017./2008. (žene, desno, manja naselja, niže obrazovanje majke) 1999. (žene, manja naselja, niže obrazovanje ispitanika)
Mađarska	0,149	0,096	0,143	2017. (stariji, žene, niži prihodi, desno) 2008./1999. (stariji, žene, manja naselja)
Poljska	0,052	0,141	0,226	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja, desno, niže obrazovanje oca) 1999. (manja naselja, niže obrazovanje ispitanika)

Rumunjska	0,107	0,043	0,074	2017./1999. (stariji, žene, niže obrazovanje ispitanika) 2008. (stariji, žene)
Sjeverna Makedonija	n.p.	0,062	0,168	2017. (niže obrazovanje ispitanika i majke) 2008. (manja naselja, desno)
Slovačka	0,103	0,120	0,168	2017./2008. (stariji, žene, manja naselja) 1999. (stariji, žene, manja naselja, niže obrazovanje ispitanika)
Slovenija	0,172	0,256	0,229	2017. (desno, manja naselja, niže obrazovanje majke) 2008. (žene, desno, manja naselja, niže obrazovanje ispitanika i roditelja) 1999. (manja naselja, niži prihodi, niže obrazovanje ispitanika)
Srbija	n.p.	0,054	0,066	2017. (žene, niže obrazovanje oca) 2008. (žene, desno, niže obrazovanje ispitanika)

Izvori: EVS 1999., 2008., 2017.

Rezultati nadalje ukazuju da stupanj obrazovanja ispitanika u većini zemalja uključenih u analizu više nije važan prediktor religioznosti. Dok je stupanj obrazovanja ispitanika 1999. godine bio važan prediktor religioznosti u Italiji, Španjolskoj, Njemačkoj, Švicarskoj, te Hrvatskoj, Poljskoj, Rumunjskoj, Slovačkoj i Sloveniji, u 2017. godini to je ostao samo u Španjolskoj i u Rumunjskoj, te se kao važan prediktor te godine javlja i u Francuskoj i Sjevernoj Makedoniji.

3.4. Prediktori zaštite okoliša u suvremenoj Europi

U nastavku analiziramo zaštitu okoliša, konstruiranu kao indeks od dvije korištene čestice, također s obzirom na osnovna sociodemografska obilježja i političke orijentacije ispitanika, ali samo u jednoj točki mjerenja. Rezultati višestruke regresijske analize pokazuju da odabrani prediktorski sklop tumači samo oko 8% varijance kriterija u prvoj skupini i neznatnih oko 2% u drugoj skupini zemalja. Važni zasebni prediktori zaštite okoliša u prvoj skupini su mjesečni prihodi, stupanj obrazovanja ispitanika i roditelja, te političke orijentacije. U razvijenim europskim zemljama ispitanici s višim mjesečnim приходima, oni koji imaju viši stupanj obrazovanja i oni čiji roditelji imaju viši stupanj obrazovanja, te oni politički lijevo orijentirani skloniji su zaštiti okoliša. U drugoj skupini zemalja samo je jedan važan prediktor zaštite okoliša, a to je stupanj obrazovanja. Ispitanici s višim stupnjem obrazovanja skloniji su zaštiti okoliša.

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

Tablica 8. Osnovna sociodemografska obilježja i političke orijentacije kao korelati zaštite okoliša u odabranim europskim zemljama.

	R ²	Važni prediktori
<i>Razvijene zemlje</i>	0,075	<i>Viši prihodi, više obrazovanje ispitanika i majke i oca, lijevo</i>
Austrija	0,099	Viši prihodi, više obrazovanje ispitanika i majke, lijevo
Belgija	n.p.	n.p.
Danska	0,057	Više obrazovanje ispitanika i majke, lijevo
Finska	0,107	Veći gradovi, više obrazovanje ispitanika i oca, lijevo
Francuska	0,124	Viši prihodi, veći gradovi, više obrazovanje ispitanika, mladi, lijevo
Italija	0,055	Viši prihodi, lijevo
Nizozemska	-	-
Norveška	0,066	Više obrazovanje ispitanika, lijevo
Njemačka	0,075	Mladi, lijevo, više obrazovanje ispitanika i oca
Španjolska	0,094	Više obrazovanje ispitanika i majke, lijevo
Švedska	0,063	Više obrazovanje ispitanika, lijevo
Švicarska	0,091	Mladi, više obrazovanje ispitanika i majke i oca, lijevo
Velika Britanija	-	-
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	0,016	<i>Više obrazovanje ispitanika</i>
Bosna i Hercegovina	0,038	Niži prihodi
Bugarska	0,040	Veći gradovi, više obrazovanje ispitanika
Crna Gora	0,024	Lijevo
Češka	0,014	-
Hrvatska	0,011	-
Mađarska	0,057	Veći gradovi, više obrazovanje ispitanika i oca
Poljska	0,047	Viši prihodi, više obrazovanje oca
Rumunjska	0,062	Veći gradovi, desno, više obrazovanje majke
Sjeverna Makedonija	0,022	Lijevo
Slovačka	0,043	Više obrazovanje ispitanika i oca
Slovenija	0,088	Viši prihodi, više obrazovanje ispitanika i majke, lijevo
Srbija	0,029	Više obrazovanje ispitanika

Izvori: EVS 2017.

Na razini pojedinih zemalja u prvoj skupini odabrani prediktorski sklop najviše tumači zaštitu okoliša u Francuskoj (12,4%), Finskoj (10,7%), te u Austriji, Španjolskoj i u Švicarskoj (između 9% i 10%). U drugoj skupini, uvjetno rečeno, nešto veća protumačenost varijance kriterija je u Sloveniji (oko 9%). Važni zasebni prediktori zaštite okoliša su uglavnom viši mjesečni prihodi, viši stupanj obrazovanja ispitanika (negdje i roditelja), mlađa životna dob, urbane sredine, te lijeva politička orijentacija.

3.5. Religioznost kao prediktor zaštite okoliša?

Na kraju ove analize povezali smo religioznost i zaštitu okoliša. Rezultati bivarijatne analize (Pearsonov koeficijent) pokazuju da religioznost i zaštita okoliša uglavnom nisu povezani.

Tablica 9. Korelacija religioznosti i zaštite okoliša u odabranim europskim zemljama.

<i>Razvijene zemlje</i>	-0,046**
Austrija	-0,018
Belgija	n.p.
Danska	-0,068**
Finska	-0,081**
Francuska	-0,022
Italija	-0,037
Nizozemska	-0,036
Norveška	-0,011
Njemačka	-0,003
Španjolska	-0,138**
Švedska	-0,010
Švicarska	-0,046**
Velika Britanija	-0,003
<i>Poslijekomunističke zemlje</i>	0,018*
Bosna i Hercegovina	0,086**
Bugarska	0,043
Crna Gora	0,029
Češka	0,120**
Hrvatska	-0,016
Mađarska	0,002
Poljska	-0,068*
Rumunjska	-0,064*
Sjeverna Makedonija	-0,038
Slovačka	0,060*
Slovenija	-0,128**
Srbija	0,063*

** $p < 0,001$; * $p < 0,05$; Izvor: EVS 2017.

Tek u tri zemlje dobivena je značajna povezanost. U Španjolskoj i u Sloveniji ispitanici koji nisu religiozni skloniji su zaštiti okoliša, dok su istome u Češkoj skloniji ispitanici koji jesu religiozni.

4. DISKUSIJA

Religioznost u zemljama suvremene Europe mjerena je u tri vala EVS-a (1999., 2008. i 2017.) te kroz tri dimenzije: religijska samoidentifikacija, institucionalna religijska praksa i vjerovanje u Boga. Rezultati su pokazali da u prvoj skupini razvijenih europskih zemalja dolazi do ukupnog smanjenja religioznosti i to tako da u gotovo svim zemljama uglavnom dolazi do smanjenja broja onih koji se smatraju religioznima, kao i tjednog pohađanja religijskih obreda (posebno izraženo u tradicionalnim katoličkim zemljama) te vjerovanja u Boga. U drugoj skupini poslijekomunističkih zemalja rezultati nisu tako jednoznačni, odnosno postoje razlike između zemalja kao i između ove tri dimenzije religioznosti: od ukupno 12 zemalja u njih 8 dolazi do smanjenja onih koji se religioznima ili nema značajnih promjena dok u 4 dolazi do povećanja (Crna Gora, Rumunjska, Bugarska i Slovenija); zatim u većini zemalja dolazi do smanjenja ili nema promjena kod tjednog pohađanja religijskih obreda (opet posebno izraženo u tradicionalnim katoličkim zemljama), s time da u 3 zemlje dolazi do povećanja (Crna Gora, Rumunjska i Sjeverna Makedonija); te u većini zemalja dolazi do suprotnog trenda od razvijenih zemalja, a to je povećanje vjere u Boga ili nema promjena (smanjenje samo u Hrvatskoj i Slovačkoj) s time da Crna Gora i Bugarska pokazuju izraženije povećanje. Iz ovoga je vidljivo da su zemlje razvijene Europe prošle sekularizacijske procese kroz ove tri točke mjerenja te da ti procesi još uvijek traju utječući na smanjenje religioznosti ili njenu stagnaciju. Također je vidljivo da postoje razlike s obzirom na ove procese u poslijekomunističkim europskim zemljama. Kod zemalja u kojima je vidljiv blagi porast ili stabilnost kod religioznosti može se govoriti o tome da se sekularizacijski procesi još ne odvijaju ili se odvijaju znatno sporije. Neke zemlje poput prvenstveno Crne Gore, Rumunjske i Bugarske pokazuju i suprotne trendove povećanja religioznosti koji bi mogli biti povezani s procesima novog buđenja religioznosti u suvremenom svijetu te procesima retradicionalizacije.

Nadalje smo religioznost konstruirali kao indeks od tri navedene čestice kako bismo ispitali povezanost sa socio-demografskim obilježjima i orijentacijama ispitanika u sve tri točke mjerenja. U 1999. godini u prvoj skupini razvijenih zemalja religioznosti su bili skloniji stariji ispitanici, žene te ispitanici iz manjih naselja, a u drugoj skupini poslijekomunističkih zemalja također žene te ispitanici iz manjih naselja. U 2008. i 2017. u prvoj skupini zemalja religioznosti su bili skloniji politički desno orijentirani ispitanici i ispitanici s nižim stupnjem obrazovanja kao i oni čija majka ima niži stupanj obrazovanja, a slični rezultati dobiveni su i za drugu skupinu zemalja s time da ovdje ulogu ima i stupanj obrazovanja i oca i majke te u 2008. godini oni s nižim prihodima također su skloniji religioznosti. Kada se pogleda na razini pojedinih zemalja zanimljivo je primijetiti da se u većini zemalja nakon 1999. godine, dakle od 2008. i dalje, javlja desna politička orijentacija kao važan prediktor religioznosti, posebno u prvoj skupini. Također, kada se gledaju pojedine zemlje, iako prediktorno, obrazovanje slabi kao prediktor religioznosti u većini zemalja između 1999. i 2017. Konačno, rezultati pokazuju

da odabrani prediktorski sklop najbolje tumači religioznost u tradicionalnim katoličkim zemljama (Španjolska, Poljska, Slovenija) te Finskoj, a najmanje u tradicionalno pravoslavnim zemljama (Srbija, Crna Gora, Bugarska) i sekulariziranim zemljama (Češka i Švedska) što ukazuje na potrebu uključenja i drugih oblika religioznosti u istraživanje.

Zaštita okoliša mjerena je u petom valu EVS-a (2017.) i to kroz dvije kategorije: pitanje o tome da „Zaštita okoliša treba imati prioritet, čak i kada usporava gospodarski rast i uzrokuje gubitak radnih mjesta“ i o tome da „Gospodarski rast i otvaranje radnih mjesta trebaju biti prioritet, čak i kada štete okolišu“. U prvoj skupini razvijenih zemalja nešto više od 60% ispitanike podržava zaštitu okoliša, s time da je i svaka pojedinačna zemlja u ovoj skupini više podržava zaštitu okoliša nego ekonomski rast. Međutim, postoje i razlike pa najviše onih koji prioritet daju zaštiti okoliša u Švedskoj i Švicarskoj, a najmanje u Francuskoj i Nizozemskoj. U drugoj skupini poslijekomunističkih europskih zemalja nešto je manje od 50% ispitanika koji podržavaju zaštitu okoliša u odnosu na ekonomski rast s time da u nekoliko zemalja više podržavaju ekonomski rast kao što su Bosna i Hercegovina, Srbija i Poljska te su u Rumunjskoj postoci podjednaki. Razlike na skupnoj razini su jasne i u skladu s uvriježenim teorijskim postavkama u sociologiji, primjerice o poslijematerijalističkim vrijednostima koje se razvijaju u zemljama koje su dostigle određen stupanj socioekonomskog razvoja (Inglehart, 1997).

Kod druge čestice koja se odnosi na odricanje dijela prihoda radi zaštite okoliša, dobiveni su slični rezultati u prvoj i drugoj skupini kao na prethodnom pitanju, s time da je Nizozemska u zemljama prve skupine izuzetak pa se čini da iako je ispitanicima u toj zemlji u redu donekle usporiti gospodarski rast za zaštitu okoliša (mada su i tu među najnižim rezultatima), imaju više problema s odricanjem od vlastitih prihoda u istu svrhu, te bi razloge za Nizozemsku valjalo dodatno istražiti. U zemljama druge skupine ispitanici također prihvaćaju da se odreknu dijela vlastitih prihoda za zaštitu okoliša, osim u nekim zemljama, posebice Slovačkoj. Zanimljivo je da u onim zemljama druge skupine kojima nije bilo prihvatljivo usporiti gospodarski rast za zaštitu prirode ovdje prihvatljivije odreći se vlastitih prihoda što ukazuje na potrebu daljnjeg istraživanja environmentalizma kroz različite dimenzije kao i na potrebu uzimanja u obzir specifičnosti nekih zemalja, posebice onih koje se na neki način izdvajaju iz svojih skupina, odnosno za koje „teorija prosperiteta“ nije dovoljno objašnjenje.

Nadalje smo zaštitu okoliša konstruirali kao indeks od navedene dvije čestice i ispitivali povezanost sa sociodemografskim obilježjima i orijentacijama u 2017. godini. Odabrani prediktorski sklop tumači vrlo malo varijance kriterija u prvoj skupini zemalja i još manje u drugoj. Pri tome su u prvoj skupini razvijenih zemalja zaštiti okoliša skloniji ispitanici s višim mjesečnim приходima, višim stupanjem obrazovanja vlastitim i onim roditelja te politički lijevo orijentirani, dok je u drugoj skupini zemalja prediktoran samo vlastiti stupanj obrazovanja. Ponegdje je relevantno i to da su ispitanici iz urbanih sredina. Ovo je u skladu s postojećom literaturom u kojoj sociodemografska obilježja i stavovi prema zaštiti okoliša nisu jednoznačno povezana, ali kada jesu idu u pronađenom smjeru (Dunlap i sur., 2000; Tankha, 2017).

Konačno, rezultati pokazuju da religioznost i zaštita okoliša uglavnom nisu povezani, a kada jesu ta povezanost nije jednoznačna. Tako su u Španjolskoj i Sloveniji ispitanici koji nisu religiozni skloniji zaštiti okoliša, dok su istome u Češkoj skloniji ispitanici koji jesu religiozni. To je također u skladu s postojećim istraživanjima koja pokazuju da religioznost nije pouzdan i dosljedan prediktor (Arbukle i Konisky, 2015), što ukazuje na potrebu da se ovaj odnos dublje promotri uzimajući u obzir specifičnost zemalja kod kojih se pronalazi povezanost, ali sa suprotnim predznacima. Dio objašnjenja zasigurno leži u raspravi koja i dalje traje u religijskim krugovima o tome treba li se i u kojoj mjeri religija uključiti u environmentalizam te kako to pomiriti s postojećim antropocentričkim stavovima.

5. ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je istražiti dvije ključne teme kojima se akademik Ivan Cifrić bavio tijekom svoje sociološke karijere: sociologijom religije i socijalnom ekologijom. Kako je jedan od njegovih velikih ostavština upravo stavljanje snažnog naglaska na empirijska istraživanja smatrali smo ovu relevantnu temu religioznosti i environmentalizma u suvremenoj Europi te provjere njihove povezanosti i drugih mogućih prediktora prikladnom za ovaj Zbornik radova posvećenom njegovu životu i radu.

Naša je prva hipoteza da će religioznost u zemljama suvremene Europe pokazati opadanje kroz tri istraživačka vala EVS-a (1999., 2008. i 2017.), s time da će to biti izraženije u prvoj skupini razvijenih zemalja, dokazana. Rezultati za religioznost su u skladu sa sekularizacijskim teorijama te upućuju na smanjenje religioznosti na sve tri čestice kojima je mjerena: religijska samoidentifikacija, institucionalna religijska praksa i vjerovanje u Boga. Nadalje, rezultati su pokazali opravdanim razdvojiti zemlje Europe na „razvijene“ i „poslijekomunističke“ zemlje, jer dok u svim zemljama postoji ovaj trend, on je izraženiji u razvijenim zemljama te unutar druge skupine postoje i neki zasebni trendovi (npr. Crna Gora, Bugarska, Rumunjska) što može ukazivati na procese re-tradicionalizacije i ponovnog „buđenja“ religioznosti.

Druga hipoteza da će da će religioznosti biti sklonije osobe starije životne dobi, žene, oni iz manjih naselja, osobe s nižim stupnjem obrazovanja, osobe s nižim prihodima i oni koji su bliži desnoj političkoj orijentaciji djelomično je dokazana. Naime, rezultati uglavnom pokazuju važnost spola (žene) i veličine naselja (manja) kao prediktora religioznosti, te jačanje važnosti desne političke orijentacije. Za ostale pretpostavljene prediktore religioznosti dobiveni rezultati nisu jednoznačni ili uopće nisu dobiveni.

Treća hipoteza koja je glasila da će u većini zemalja suvremene Europe biti izraženi pozitivni stavovi o zaštiti okoliša, s time da će oni biti izraženiji u prvoj skupini razvijenih zemalja, je dokazana. Rezultati za environmentalizam na temelju dvije uključene čestice koje se odnose na ekonomski rast i osobne prihode u 2017. pokazuju optimističnu situaciju da u većini zemalja obje skupine u većoj ili manjoj mjeri prevladavaju

proekološki stavovi. Ipak, s tim rečeno, ponovno se pokazalo opravdanim razdvojiti ove zemlje na razvijene i poslijekomunističke što je u skladu s poslijematerijalističkim vrijednostima koje se razvijaju u zemljama koje su dostigle određen stupanj socioekonomskog razvoja (Inglehart, 1997) jer je u drugoj skupini to ukupno manje izraženo, a i postoje neke zemlje koje odstupaju od ovih rezultata (Bosna i Hercegovina, Srbija i Poljska te su u Rumunjskoj postoci za i protiv podjednaki).

Konačno, četvrta hipoteza kojom smo pretpostavili da će zaštitu okoliša statistički značajno biti sklonije žene, mlađi, obrazovaniji i imućniji ispitanici kao i manje religiozni je djelomično dokazana. Iako su se neka sociodemografska obilježja pokazala prediktornima u nekim zemljama (urbanost, viši prihodi, više obrazovanje, politički lijevo orijentirani) nisu se pokazala jačim prediktorima za proekološki stavove. Isto je i s religioznosti koja ako je prediktorna, nije u istom smjeru u zemljama u kojima je povezanost pronađena (Španjolska i Slovenija gdje su nereligiozniji proekološki, a u Češkoj su to religiozniji).

Neka ograničenja rada proizlaze iz činjenice da se temelji na postojećim podacima iz EVS-a pa se kao indikatori uzimaju unaprijed određeni indikatori religioznosti i environmentalizma. To ističe i Dunlap u svojoj kritici korištenja čestica za mjerenje javnog mnijenja, a ne specifično ekoloških stavova, no i on prepoznaje veliku vrijednost ovakvih sveobuhvatnih istraživanja relevantnih socioloških tema koje omogućuju usporedbe između zemalja i kroz vrijeme (Dunlap, 2017: xxi, u: Telešiené i Gross, 2017). Buduća istraživanja mogu uzeti u obzir i neke druge izvore podataka za ove europske zemlje i ova vremenska razdoblja kako bi se provjerile i druge dimenzije i njihovi prediktorski sklopovi. Također, ubuduće bi valjalo dodatno istražiti pojedinačno posebno one zemlje koje donekle odstupaju od prosjeka svojih skupina kako bi se bolje razumjelo zbog čega se u njima javljaju drugačiji procesi.

Zaključno, nadamo se da će rad doprinijeti boljem razumijevanju trenutnog stanja i promjena religioznosti u suvremenoj Europi što je posebno relevantno istraživati s obzirom na promjene koje se posljednjih 20ak godina intenzivno odvijaju vezano za religiju u suvremenom društvu, uz procese sekularizacije s jedne, ali i retraditionalizacije s druge strane. Nadamo se da će rad doprinijeti i boljem razumijevanju environmentalizma u suvremenoj Europi u kojoj prevladavaju proekološki stavovi no mnogo su jači u nekim zemljama čak i unutar svake od dvije skupine razvijenih i poslijekomunističkih zemalja. Također, vezano za raspravu o utjecaju ekonomskog razvoja i materijalnih/poslijematerijalnih vrijednosti na proekološke stavove, iz rezultata je vidljivo da „teorija prosperiteta“ može objasniti razlike između zemalja prve razvijene i druge poslijekomunističke skupine, no ne može objasniti zašto neke zemlje u drugoj skupini nižeg ekonomskog razvoja, u kojima ne prevladavaju postmoderne vrijednosti, zagovaraju zaštitu okoliša, odnosno zašto se događa i obrnuto, da je nekim zemljama razvijene Europe zaštita okoliša manje bitna od ekonomskog prosperiteta.

Konačno, Hrvatska je tu posebno zanimljiva domaćim čitateljima te ovaj rad doprinosi i boljem razumijevanju stanja religioznosti u njoj barem u ove tri uključene

ŽIVOT U SJEĆANJU

Znanstveni prilozi i osobne crtice u spomen akademiku Ivanu Cifriću (1946.-2018.)

dimenzije: religijska samoidentifikacija je stabilna kroz vrijeme, dok postoji blaži pad odlaska na tjedne religijske obrede i jedino u Hrvatskoj i Slovačkoj dolazi do nešto značajnijeg smanjenja vjere u Boga u skupini poslijekomunističkih zemalja. Vežano za environmentalizam Hrvatska je tu u prosjeku poslijekomunističkih zemalja u smislu da iako podržava zaštitu okoliša, ipak se ne odriče ekonomskog rasta, no zanimljivo je da su hrvatski građani mnogo spremniji dati dio svojih prihoda za zaštitu okoliša od usporavanja ekonomskog rasta, ali i u odnosu na neke druge zemlje iz obje skupine. Religioznost i environmentalizam u Hrvatskoj nisu povezani te i to ukazuje na jedno mjesto koje bi valjalo dublje istražiti u budućim istraživanjima s obzirom da su, kako je zagovarao i Cifrić (2018), religije danas posebno pozvane uključiti se u pronalazak rješenja globalne socijalno-ekološke krize.

Literatura

- Arbuckle, M. B. i Konisky, D. M. (2015). The Role of Religion in Environmental Attitudes. *Social Science Quarterly*, 96(5): 1244-1263. <https://www.jstor.org/stable/26612273>
- Armstrong, S. i Botzler, R. (ur.) (2003). *Environmental Ethics: Divergence and Convergence*. McGraw-Hill.
- Berger, P. L. (1967). *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor Books.
- Berger, P. L. (2002). Secularization and de-secularization. U: Woodhead, L. i drugi (ur.) *Religions in the Modern World. Traditions and Transformations*. London, New York: Routledge. str. 291-298.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead. Secularization in the West*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Chabason, L. (2022). *50 Years of Global Environmental Governance, From Stockholm 1972 to Stockholm 2022: What Next?* Institute for Sustainable Development and International Relations (IDDRI), blog post, 6. siječnja 2022. URL: <https://www.iddri.org/en/publications-and-events/blog-post/50-years-global-environmental-governance-stockholm-1972-stockholm> (pristupljeno 20. prosinca 2022.)
- Cifrić, I. (2018). Traganje za svjetskim ekološkim ethosom. *Socijalna ekologija*, 17(3): 259-278. <https://hrcak.srce.hr/en/file/320962>
- Cifrić, I. (2019). *Kultura i okoliš. Zaprešić: VŠPU „B. A. Krčelić“*.
- Dunlap, R. E., Van Liere, K. D., Mertig, A. G. i Jones, R. E. (2000). New Trends in Measuring Environmental Attitudes: Measuring Endorsement of the New Ecological Paradigm: A Revised NEP Scale. *Journal of Social Issues*, 56: 425-442. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00176>
- European Values Study 2017: Integrated Dataset*. (EVS 2017). <https://doi.org/GESIS-Data-Archive>, Cologne. ZA7500 Data file Version 4.0.0, doi:10.4232/1.13560
- EVS Longitudinal Data File 1981-2008*. (EVS 1999; EVS 2008). <https://doi.org/ZA4804> Data file Version 3.1.0, doi:10.4232/1.13486
- Hadden, J.K. (1987.). Toward Desacralizing Secularization Theory. *Social Forces*, 65 (3): 587-611.
- Hay, P. (2002). *Main Currents in Western Environmental Thought*. Indiana University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R. i Norris, P. (2007). *Sveto i svjetovno. Religija i politika u svijetu*. Zagreb: Politička kultura.
- Kopnina, H., Washington, H., Taylor, B. et al. (2018). Anthropocentrism: More Than Just a Misunderstood Problem. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 31: 109-127. <https://doi.org/10.1007/s10806-018-9711-1>

- Li, D., Zhao, L., Ma, S., Shao, S. i Zhang, L. (2019). What Influences an Individual's Pro-Environmental Behavior? A Literature Review. *Resources, Conservation and Recycling*, 146: 28-34. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2019.03.024>
- Martin, D. (2005). *On Secularization. Towards a Revised General Theory*. Aldershot: Ashgate.
- Nikodem, K. i Zrinščak, S. (2019). Između distancirane crkvenosti i intenzivne osobne religioznosti: religijske promjene u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine. *Društvena istraživanja*, 28 (3): 371-390. <https://hrcak.srce.hr/226813>
- Nikodem, K. i Zrinščak, S. (2023). Sekularizacija, individualizacija ili polarizacija? Religijske promjene u europskim katoličkim zemljama. U: Baloban, J., Nikodem, K., Migles, S. i Zrinščak, S. (ur.), *Promjene vrijednosnog sustava u demokratskoj Hrvatskoj*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, KBF Sveučilišta u Zagrebu. str. 39-75.
- Rimac, I. (2000). Uzorak i način izbora ispitanika. *Bogoslovska smotra*, 70(2); 185–189. <https://hrcak.srce.hr/31159>
- Rimac, I., Zorec, L. i Ogresta, J. (2010). Analiza determinanti odaziva u anketnom istraživanju Europske studije vrijednosti. *Društvena istraživanja*, 19 (1–2); 47–67. <https://hrcak.srce.hr/52188> <https://hrcak.srce.hr/31159>
- Stolz, J. (2020.). Secularization theories in the twenty-first century: Ideas, evidence, and problems. Presidential address. *Social Compass*, 67(2): 282-308.
- Tankha, G. (2017). *Environmental Attitudes and Awareness: A Psychosocial Perspective*. Cambridge Scholars Publishing.
- Telešienė, A. i Gross, M. (2017). *Green European. Environmental Behaviour and Attitudes in Europe in a Historical and Cross-Cultural Comparative Perspective*. Routledge.
- White, L. (1967). The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science*, 155: 1203-1207. URL: <https://www.cmu.ca/faculty/gmatties/lynnwhiterootsofcrisis.pdf> (pristupljeno 20. prosinca 2022.)
- Wilson, B. R. (1966.). *Religion in Secular Society. A Sociological Comment*. London: C. A. Watts & CO LTD.